

В А Л Е Н Т И Н

ЧЕМЕРИС

ФОРТЕЦЯ НА БОРИСФЕНІ

ІСТОРИЧНІ РОМАНИ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2022

ПРОЛОГ

Чого на Україні споконвіку бракувало, так це єдності. Силу мали, рішучості вистачало, зваги не позичали, самопожертвою вражали, а ось єдності катастрофічно й постійно не вистачало. Зате розбрат і чвари між своїми, як здавалось, ніде в світі рясніше й щедріше не родили — з року в рік, з віку в вік. Тож усі українські повстання, у яке б ми століття не заглянули, незмінно закінчувалися тим, чим вони, зрештою, і мусили закінчуватися, — великою кров'ю і тисячами молодецьких голів, які, злітаючи з плеч широких, перетворювались у звичайнісінькі черепи, так і не спромігшись вибороти волю, до якої іноді досить було зробити всього лише один-єдиний, хоч і рішучий, але останній крок. І нове повстання, що невдовзі визривало й спалахувало від краю й до краю, вперто не зважало на невдачі попередньої спроби вирватися з ярма. Це ніби якоесь прокляття, що постійно висіло над Україною з року в рік, з віку в вік, прирікаючи козаків на все нові й нові безплідні жертви та поразки.

І останнє — перед тими подіями, про які ми й поведемо мову, — повстання, що спалахнуло у 1625 році на Придніпров'ї, теж закінчилося — за крок від перемоги! — все тією ж, здавалось, вічною поразкою, що чорним сонцем спопеляла Україну. Історики засвідчують, що в повстанців, числом близько двадцяти тисяч, в рішучій битві біля Куруківського озера з військами коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського не вистачило не лише зброї та припасів, а й — головного — єдності.

«У їх таборі спалахнула боротьба між прихильниками угоди з панами й основною масою повсталих. 26 жовтня це призвело до перевороту. Від Жмайла (повстанського гетьмана) було відібрано булаву (подальша доля його невідома) і передано знову Михайлу Дорошенку. Другого дня Дорошенко з усією старшиною прибув до Конєцпольського й прийняв умови польської сторони»¹.

¹ Історія Української РСР. Т. 1, с. 255.

І підбитою птахою заквилила над Україною дума народна:

*...Силу ж панів перебила
Голота бурлацька,
Та не хотіла водно стати
Старшина козацька...*

Не минуло й чотирьох років, як підневільний люд, не витримавши утисків шляхти й магнатів та жорстокого насильства, що його чинили жовніри на Україні, повернувшись туди після закінчення польсько-шведської війни, знову — вже вкотре! — повстав. До нього невдовзі приєдналися і запорозькі козаки. У 1629 році вони обрали своїм гетьманом відважного ватажка Тараса Федоровича, відомого в історії під прізвиськом Трясило. Уже в березні наступного року десятитисячне кінне і піше військо Трясила вирушило з Січі на волость. Повстанський гетьман в універсалі, зверненому до народу, закликав усіх піднятися проти гнобителів і вигнати шляхту з рідного краю. До нього приставали селяни, міщани, реєстрові козаки. В Черкасах було схоплено реєстрового гетьмана Чорного, а його старшина втекла до Корсуня під захист жовнірів. Коли в кінці березня повстанці підійшли до Корсуня, місто взялося за зброю. З вікон і горниць міщани стріляли в шляхту, реєстровці відразу ж перейшли на бік повстанців, а старшина з польськими офіцерами втекла у Бар — резиденцію коронного гетьмана. Не зважившись виступити проти народної бурі, коронний гетьман звернувся з відозвою до магнатів і шляхти українських воєводств:

«Прошу вас, моїх милостивих панів, котрі найближчі до цієї пожежі і вже раніше зазнали, що таке хлопське свавільство, добровільно прибути до війська його королівської милості, аби гасити цей вогонь хлопською кров'ю».

Як тільки Трясило вступив у Канів і Переяслав, повстання перекинулось і на Задніпрянину. Зібравши шляхту, Конєцпольський вислав поперед себе загін коронного стражника Самуїла Лаца, котрий відзначався нечуваною жорстокістю, бо нищив, як писав львівський літописець, всіх, «был бы только Русин». Лацівці вирізали населення цілих містечок, як то сталося в Лисянці й Димері. Брати приступом Переяслав Конєцпольський, хоч його військо й мало краще озброєння та постачання, кращу кінноту й артилерію, не зважився. Почалися сутички. Однієї ночі в травні невеликий козацький загін проник в польський табір і напав на штаб Конєцпольського, який охороняла спеціально підібрана із шляхтичів з «найзнатніших» родин вартова хоругва — Золота рота. Повстанці вирубали її до ноги.

З кожною сутичкою все рідшали й рідшали ряди коронного війська, аж доки в кінці травня не було завдано йому нищівного

удару, під час якого жовнірів і шляхти полягло більше (свідчення очевидця), ніж за всю польсько-шведську війну. Втративши більше десяти тисяч жовнірів та шляхти, Конєцпольський втратив і віру в перемогу.

А далі... все повернулося на круги своя.

«Під Переяславом перемога схилилася на бік повстанців. Але вони не змогли закріпити її. Причиною цього були, як і під час попередніх повстань, суперечності в їхньому таборі. Старшина й частина реєстровців вимагали угоди з панами. Їм вдалося усунути Тараса Федоровича від гетьманства й поставити на його місце свою людину — А. Конашевича-Бута. Тарас Федорович з десятима тисячами козаків, противників угоди, відійшов на Запоріжжя. 29 травня, уже без них, було укладено компромісний договір»¹.

Що призвідцями всіх бунтів і повстань на Україні були запорожці, шляхта добре розуміла. Не маючи змоги за одним махом розквитатися з січовою вольницею, панство відразу ж після придушення повстання Тараса Трясила вирішило одгородити Січ від України. Особливо на цьому наполягало магнатство і шляхта Східної України, з чиїх володінь селяни цілими гуртами втікали на Запоріжжя. У 1635 році на сеймі, що зібрався у Варшаві, магнатство вимагало спорудити фортецю на Дніпрі і поставити у ній надійну залогу з піхоти й кінноти. А вже тоді й почати вгамування січовиків. Хлопи, пся крев, втікають з маєстатів на Січ, вже й шлях собі понад Дніпром вторували. Фортеця ж перетне збіглим ланцям шлях до волі. Січ, не маючи свіжого поповнення, невдовзі й захиріє. Згодом можна збудувати ще одну фортецю, але вже ближче до Січі, потім ще і ще... Поступово й невблаганно оточуючи запорожців фортецями й залогами, можна й задушити волю у її ж власному гнізді.

Сейм ухвалив: доручити коронному гетьману Конєцпольському звести фортецю на Дніпрі якомога швидше і поселити в ній надійну залогу. На будівництво виділили сто тисяч злотих, і, щойно повесніло, коронний гетьман прибув у Наддніпрянщину. Будувати фортецю мав інженер, француз за походженням Гійом де Боплан. Взагалі, його справжнє прізвище Левассер, додаток «де Боплан» походить від назви одного з володінь Гійома Левассера, але так уже сталося, що в історію він увійшов як Боплан.

Народився Гійом Левассер де Боплан 1600 року в Нормандії, з молодих літ служив у вітчизняному війську, побував у Вест-Індії (Центральній Америці), а з кінця 1630 і до 1647 року, як найманий інженер-фахівець, перебував на службі в польському

¹ Історія Української РСР. Т. 1, с. 258.

війську, що стояло на Україні. Він споруджував укріплення в Барі на Поділлі, фортеці у Бродах на Львівщині і, зрештою, на березі річки Борисфен, «званої в народі Ніпр, чи Дніпр», — тобто Кодацьку. Всі фортеці, як зазначають історики, мали стати опорними пунктами панування польських магнатів на Україні. Служив Боплан у війську коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, з ним і прибув до Кодацького порога. Та коли б французький військовий інженер, котрий перебував на службі в Речі Посполитій, тільки будував фортеці на Україні, то навряд чи ми й гадували б його. А він — звичайний військовий інженер, найманець чужої держави — навічно увійшов в історію України, більше того — зажив слави серед сучасників і нащадків як на Україні, так і у Франції. І все це завдяки своїй книзі «Опис України, кількох провінцій королівства польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн», — така повна (в дусі тих часів) назва праці Боплана, вперше виданої в Руані 1651 року.

Сімнадцять років Бопланового життя минуло на Україні. Будуючи фортеці — заради заробітку, — аби польське ясновельможне панство ще міцніше вкорінювалось на Україні, інженер-найманець не лише складав карти України, а й рік за роком спостерігав за підневільним (Боплан, до речі, сам зазнавав утисків від шляхти, якій вірно служив) життям місцевого люду, його звичаями, віруваннями, боротьбою з своїми поневолювачами та все побачене й почуте занотовував до потаємних своїх записників, що згодом і склали його знаменитий «Опис України...». Життя в Україні підневільних селян було жахливим, адже вони, як свідчить Боплан, «змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але й це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям: такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжани на галері. Таке рабство є причиною того, що багато селян тікає, а найвідважніші з них подаються на Запоріжжя, яке є місцем притулку козаків на Борисфені».

Цікавився він і життям, побутом та військовими походами незвичайних людей, котрих доти не зустрічав у своєму житті, хоч і попоїздив чимало, званих запорозькими козаками. Описуючи Україну, дивуючись з того, що «на ярмарках продають димарі для печей, у нас це викликало б сміх так само, як і спосіб приготування у них м'ясних страв, їхні весілля та інші церемонії, про

що говоритимемо далі», Боплан з великою симпатією скаже про Україну: «Однак саме звідсіль пішов той благородний люд, який називається нині запорозькими козаками і котрий протягом стількох уже літ заселяє різні місця уздовж Дніпра і в суміжних землях».

Це писав письменник Боплан, а військовий інженер Боплан все робив для того, аби приборкати той благородний люд, — для цього і за Кодацьку фортецю взявся. Місце для неї вибрали серед Дикого Поля, за чотири сотні миль по Дніпру від Києва, на правому березі, де річка робить поворот на південний захід, біля першого порога, званого Кодацьким, тож і фортецю назвали теж Кодацькою. В гирлі Самари — «святої козацької ріки», — як зазначає Боплан, — брали ліс для фортеці. Будівництво велося в тому місці, де над водою здіймалася стрімка скеля, з якої зручно було оглядати і прострілювати навколишню місцевість. Селяни, схоплені жовнірами коронного гетьмана, полонені татари та солдати-найманці на початку літа 1635 року закінчили фортифікаційні споруди. Замок звели з дерева і забудували його землею. Сама фортеця являла собою чотирикутник, зовні на південь виступали два півбастіони. З півдня, сходу і заходу фортецю оточував глибокий рів — як прірва. В його дно закопали гострі дубові палі. Північний мур захищав крутий берег, з південного боку, зі степу, розкидали на великій відстані кам'яні й металеві гостроконечники, аби не могла пройти ворожа кіннота. А ще фортецю оточував з боку степів високий вал насипної землі, що починався відразу ж за ровом і з-за якого ледве виднілися дахи замкових будівель.

Для козаків та фортеця — що скалка в оці. Сівши на Кодаці, майже перед дверима Січі, магнати перерізали пуповину, що зв'язувала січову вольницю з Україною. Спробуй тепер проскочити непоміченим через пороги. Загони драгунів день по дню нищпорили степами навколо Кодака, вилловлювали втікачів на дорогах, підстерігали на Дніпрі і запроторювали їх у підземні нори фортеці. Частину бранців карали смертю, більшість забивали в кайдани і відправляли на каторжні роботи в численні маєтки коронного гетьмана.

Розуміли запорожці й інше. Укріпившись на Кодаці, шляхетне панство, безперечно, забagne з часом ще ближче підсусідитись до Січі. Кодак — то лише початок наступу на запорозьку вольницю. Не зруйнуєш його — лиха не обберешся. Тож тільки-но закінчилося будівництво й коронний гетьман пішов з військом у Польщу, як занепокоєне січове козацтво почало збирати охочих «викурити ляхів з Кодака». Потрібен був призвідець, отаман.

Першим, як свідчить дума вкраїнська, «обізвався серед Січі курінний Сулима».

Що ми знаємо про курінного отамана (за іншими даними — гетьмана нереєстрових запорозьких козаків) Сулиму? В офіційних, надто скупих історичних довідках зазначено, що Іван Михайлович Сулима народився (рік народження невідомий) у селі Рогощі, тепер Чернігівського району Чернігівської області. За походженням дрібний шляхтич. Був помічником управителя маєтку польського магната С. Жолкевського на Переяславиці. Пізніше служив у польських магнатів Даниловичів. Не витримавши утисків, утік на Запоріжжя, де завдяки особистій мужності, військовій кметі, чесності та справедливості, непримиренності до гнобителів України дрібний шляхтич Іван Сулима швидко здобув визнання серед січовиків, котрі й вибрали його спершу курінним отаманом, а згодом і гетьманом. Іван Михайлович брав участь у козацьких походах проти турків і кримських татар. У серпні 1635 року повсталі нереєстрові козаки на чолі з Сулимою, повернувшись з Дону, де вони зимували після морського походу під Азов, напали на Кодак. Згодом Боплан у своєму «Описі України...» так про той козацький напад напише (дещо ревниво і навіть аж ображено: «...я закінчив будувати (Кодацьку фортецю) в липні 1635 року, але в серпні того ж року якийсь Сулима, гетьман повсталих козаків... знеацька захопив її і розбив гарнізон, що мав десь близько 200 воїнів під командуванням полковника Маріона. Цей полковник Маріон був французом...»

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Полковник Жан Маріон встиг побути комендантом Кодака близько місяця. В липні він прийняв щойно зведену фортецю і залого в ній, що складалася з найманців-драгунів (в основному німців, котрі, як і сам комендант, перебували на службі в польської Корони), а вже на початку серпня Іван Сулима відібрав у нього не лише фортецю, а й саме життя. (Будівничому ж фортеці Боплану, на відміну від його співвітчизника Маріона, далєбі, здорово поталанило: затримайся він бодай на місяць в Кодаци, то ще невідомо, чи мали б ми сьогодні його книгу про Україну!). Але навіть за той єдиний місяць свого комендантства Жан Маріон, вірно слугуючи Речі Посполитій, встиг так дозолити січовикам, що розраховувати на їхню милість вже не міг. Як не міг і живим датися в їхні руки. Месники б пригадали йому і нелюдські тортури, що їх драгуни чинили над селянами Східної України, котрі, втікаючи на запорозьку вольницю, опинялися в підземеллях

фортеці, і ті утиски й розорення, яких зазнали й самі козаки, — Жан Маріон із загонами драгунів, повсюди нишпорячи, руйнував зимівники, забороняючи січовикам не лише селитися в тих краях, а й навіть полювати чи ловити рибу. Непокірних, розоривши їхні житла та господарства, приганяв до Кодака і кидав у льохи. Жан Маріон діяв безкарно і гадав, що так і буде завжди. І раптом — як сніг на голову літнього дня! — напад на драгунів. Перший звіттоді, як збудували фортецю. П'ятеро драгунів повели вранці топити в Дніпрі бранця. Парубок був з тих хлопів, котрі, втікаючи від своїх панів на Запороги, потрапляли до Кодацької в'язниці. Хлоп, зрештою, і згадки не вартий — на одного менше, на одного більше буде у фортеці, що від того зміниться? — коли б не те, що сталося на березі. Комісар фортеці шляхтич Пшияловський (у його справи комендант не втручався, пам'ятаючи, що гоноровитий шляхтич — особистий представник коронного гетьмана Речі Посполитої) часто розважався тим, що «напував» бранців у Дніпрі. Робилося це так. Коли хто з них, знемагаючи від спраги, вперто вимагав води, комісар казав драгунам:

— Сто дяблун! Хлопську забаганку треба виконувати, щоб не пасталакали, що ми надто жорстоко з ними поводимося. Відведіть цього лотра до річки, почепіть на шию каменюку і турніть його у Дніпро — хай, бидло, п'є донесхочу, якщо вже йому так забаглося води!

Так було й того ранку. Але несподівано, коли жовніри вже чіпляли бранцеві каменюку на шию, з прибережного очерету гримнули постріли. П'ятеро драгунів крижними попадали на березі, хлоп зник. Ті, хто стріляв, теж...

Досі фортеця спокійно собі стояла, варта не дуже остерігалася нападу, певна, що козаки й на гарматний постріл не підступлять до мурів, і раптом... На очах у всієї залоги вбити п'ятьох драгунів і шезнути? А що коли вранішній напад — то лише початок чогось серйознішого? Наприклад, розвідка? Запорожці викрили себе лише тому, що вирішили врятувати бранця... Після розвідки чекай нападу... Але ж чи під силу їм здолати рів, вал і стіни? Далєбі, ні. І все ж Маріон задумався. Був він людиною суто військовою і добре зятив: немає таких фортець, котрі так чи інакше не можна було б здобути. А Кодацька одна-єдина у цих краях. Навколо сотні і сотні верст пустельних степів. А під боком Січ. Хто виручить Маріона на випадок лиха? Польських військ на Україні зараз майже немає, їх повів гетьман, казали, аж у Прибалтику. Буцімто до війни з Швецією готується. От і чекай допомоги, коли скрута припече!

— Невтішні, виходить, справи! — вголос промовив комендант і відчув, як його знову охоплює роздратування.

Нарікав на самого себе, що такий невдаха, бо не зумів зробити блискучої кар'єри, заради якої їхав сюди аж із Франції, на поляків, котрі покинули його в цій пустці з сотнею-другою ненадійних найманців, а самі вештаються бозна-де, на запорожців, котрі таки ж напевне вже готують напад, на офіцерів залоги, яким усе байдуже, кому служити, кого вішати... І хто він, зрештою, такий? Збіднілий дворянин, який служить Польщі, а гнобить Україну. На випадок чого, поляки перші ж його кинуть напризволяще, а козаків не вблагаєш. Для них він каратель, чужинець, що приплентався душити їхній народ і їх самих та їхню легендарну вольницю....

Зганяв злість на офіцерах:

— На очах у залогі козаки вбивають наших вояків і наче крізь землю провалюються, а ви замість них ловите облизня? Що це таке, питаю вас, лицарів караючого меча в цьому проклятому закутні світу? Та які ви лицарі? Ви бездари, панове! Я неспроможний ліпити драгунів з глини, їх у мене всього лише дві сотні, а навколо ворожа нам країна, де небезпека чигає на кожному кроці. Подумайте, що вас чекає, панове офіцери, коли сюди прийдуть запорожці всією ордою!

Гнів швидко вщух, і комендант відчув утому і байдужість. Ат, чи не все одно, п'ятьох драгунів уб'ють січовики чи й усіх перенищать. Однак його життя пішло наперекіс. І махнув рукою — геть! Офіцери вийшли, мовчазні й сердиті. Комендант хотів було налити собі кухоль доброго угорського вина, як двері, несподівано завищавши, зі скреготом відчинилися. До комендантської, поправляючи фамільну шаблю на поясі, увійшов насуплений комісар фортеці шляхтич Пшияловський. То був низькорослий череватий панок в люстриновому кунтуші, з випещеним, завжди надутим обличчям, повним пихи і гонору.

В Маріона відразу ж почав псуватися і без того зіпсований настрої. Пихатого й хвалькуватого комісара він просто терпіти не міг. Схопився й похмуро витріщився на комісара, думаючи: «Безперечно, про напад на драгунів хутко буде передано коронному гетьману. Недарма ж він посадив у фортеці свого прибічника, цю гоноровиту жабу Пшияловського, котрий тільки й уміє доносити...»

— Я вимагаю коменданта пояснити, що сталося сьогодні вранці під мурами фортеці? — комісар старанно уникав слова «пане», і Маріон відповів йому тим же:

— А що комісара цікавить?

— Я велів утопити в Дніпрі одного з хлопських утікачів. Чому не виконано моє повеління?

— А про це комісар хай запитує у запорожців.

— Я вимагаю пояснень від коменданта, а не від тих лотрів, котрі невдовзі загойдаються на шибеницях! Мені не подобаються їхні витівки!

— Овва! — ошкірився комендант. — Комісар теж їм не до вподоби.

— Комендант буде відповідати перед коронним гетьманом Речі Посполитої!

Це вже була явна погроза доносу, але Маріон не звернув на те уваги. Звик.

— Я — комісар! — між тим вигукував шляхтич. — Я уродзний шляхтич, поставлений сюди для порядку, і я... я...

— Для смерті всі однакові — і уродзоні, і плебеї, — буркнув Маріон. — І я вимагаю не втручатися у мої справи. Я не терплю, коли неуки і бездари починають зі мною нахабно поводитись!

Пшияловський осікся, закліпав рудими віями.

— Але я поскаржуся коронному...

— Біжи! — зневажливо махнув рукою комендант, радий, що таки допік уродзоному. — Твій гетьман вештається десь у Прибалтиці, а коли прицурганяться сюди, то нас уже й слід охолоне. Дурні будуть запорожці, коли не використають такого зручного менту. Ось тоді й закукурікаєш, комісаре!

— Сто дяблун! Це моя ойчизна, а ти із своїми німцями — бідний найманець. Обдертус! Зайда! Я тут господар!

— Ойчизна? — криво посміхнувся Маріон. — Ха! Заграбастали чужу країну, а тепер ховаєтесь за мури та за спину найманців і галасуєте про якусь там ойчизну? Ой, глядіть, щоб вас не посадили на палі в цій ойчизні.

— Пся крєв! — задихався від гніву комісар. — Щоб ті лотри, ті схизмати зважилися напасти на фортецю короля? Та вони як миші розбіжаться при першому ж залпі наших гармат!

«Таки допік уродзого телепня, — зловтішно подумав комендант. — Не тільки гонору, а й страху в тебе достобіса!»

Маріон і зовсім заспокоївся. Хай біснується шляхтич. Зрештою, це його справа — з'ясовувати стосунки з українцями, а він, Маріон, француз. Йому однакові і поляки, і українці. Поляки платять — він служить полякам, платили б українці — служив би українцям... Йому байдуже... Не слухаючи Пшияловського, підійшов до шафи, збитої з грубесних дошок, витяг пузату карафку з угорським вином і налив кухоль... Останнім часом він все частіше прикладається до вина. Коли не увіллє у себе хмільного трунку, день тоді — не день...

Пшияловський все ще галасував. Маріон дістав другий кухоль, налив і комісару.

ЗМІСТ

Книга перша

ОБІЗВАВСЯ СЕРЕД СІЧІ КУРІННИЙ СУЛИМА

3

Книга друга

ГЕТЬМАН ПАВЛЮК

109

Книга третя

ВИЛТАЛИ ОРЛИ, ВИЛТАЛИ СИЗІ...

319